

NOWY ATLAS HISTORII KOŚCIOŁA

Po atlasie Heussi'ego-Mulert'a¹ i Freitag'a-Lory'a² ukazał się w 1970 r. nowy obszerny *Atlas historii Kościoła*, przygotowany przez niemieckiego uczonego Jochen Martina przy współpracy 70 różnych specjalistów, prezentujący na 257 mapach (w tym 109 wielobarwnych) i na 40 tablicach stan Kościoła w przekroju historycznym oraz w dobie obecnej.³ Cechą charakterystyczną tego *Atlasu* jest jego aspekt ekumeniczny, uwzględniono w nim bowiem obok dziejów Kościoła katolickiego stosunkowo szeroko także historię oraz dziesięcioletni stan innych Kościołów chrześcijańskich, a nawet udział poszczególnych wyznań chrześcijańskich w światowej Radzie Kościołów. Poza tym *Atlas* ten obok elementu przestrzennego respektuje dość mocno chronologię, i to nie tylko przez wprowadzenie odpowiednich barw stosownie do założeń legend odnośnych map, ale także przez naniesienie na mapy gotowych dat. Podkreślić też należy, że nadzwyczajnie dużo map poświęcono rozwojowi zakonów. Nie uwzględniono natomiast dostatecznie w *Atlasie* postulowanych przez Międzynarodową Komisję Kartograficzną na zjeździe w Getyndze w 1963 r. takich elementów jak kult świętych (jest tylko 1 mapa — nr 28 „Wędrowka relikwii w latach 600—1200”), pielgrzymki (1 mapa — nr 18 „Miejsca pielgrzymkowe w starożytności i w średniowieczu”), sobory i synody (1 mapa — nr 13 poświęcona soborom i synodom do VI w. włącznie).

Atlas składa się oprócz wspomnianych już 257 map i 40 tablic (s. 1—152), z komentarzy (pisanych w 2 kolumnach) do map i tablic (s. 13*—83*) oraz z indeksu (s. I—XXXVIII). Komentarze podano nie do każdej mapy i tablicy, lecz tylko do poszczególnych stron, zajętych przez mapy i tablice, stąd jeśli na jednej stronie znalazło się więcej map, objęto je jednym wspólnym komentarzem. Długość komentarzy jest różna. Najwięcej jest 1-kolumnowych, są wszakże i krótsze, nie przekraczające 1/3 kolumny, lub dłuższe, o 2, 3, a nawet o 7 kolumnach. Pod każ-

¹ K. Heussi — H. Mulert, *Atlas zur Kirchengeschichte*, Tübingen 1937³.

² A. Freitag — J. M. Lory, *Atlas du Monde chrétien*, Brüssel 1959.

³ *Atlas zur Kirchengeschichte*. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. 257 mehrfarbige Karten und schematische Darstellungen, Kommentare, ausführliches Register. Herausgegeben von Hubert Jedin, Kenneth Scott Latourette, Jochen Martin unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter. Bearbeitet von Jochen Martin. Freiburg im Br. [1970], 2°, stron 83* + 152 + XXXVIII.

dym komentarzem podano ważniejsze źródła i opracowania oraz nazwisko autora komentarza. Jeżeli mapa i komentarz zostały opracowane nie na podstawie własnych badań autora, lecz gotowych już materiałów kartograficznych czy opisowych, wówczas na czele komentarza zaznaczono tytuły wykorzystanych pomocy. Układ map i tablic w *Atlasie* jest chronologiczny bez względu na to, czy dotyczą one Kościoła katolickiego, czy innych wyznań chrześcijańskich. Wyraźnie został zatarty tradycyjny podział dziejów Kościoła na epoki (starożytną, średniowieczną i nowożytną) przez opracowanie szeregu map, ilustrujących zagadnienia na przestrzeni 2, 3 i więcej wieków z przełomu starożytności i średniowiecza oraz z czasów średniowiecza i nowożytnych.

Najwięcej map i komentarzy, bo aż 79 (w tym 6 przy współudziale innych autorów) opracował sam J. Martin. Autorami reszty map i komentarzy jest 70 współpracowników, wymienionych na s. 11* *Atlasu*, wśród których na pierwszym miejscu znajdują się uczeni z różnych ośrodków naukowych Europy, poza tym przedstawiciele Stanów Zjednoczonych, Kanady, Jerozolimy i Bagdadu. Najwięcej oczywiście jest Niemców, Polaka nie ma żadnego.

Niemiecka redakcja *Atlasu* oraz udział znacznej liczby Niemców w jego opracowaniu spowodowały, że sprawy niemieckie wybiły się w *Atlasie* na pierwszy plan. Osobnych map, poświęconych krajom niemieckim, jest aż 22, a tablic 6, podczas gdy np. Hiszpania posiada zaledwie 2 własne mapy, a Polska nie otrzymała ani jednej mapy oddzielnej. Przy tym, państwa niemieckie są jeszcze uwzględniane w *Atlasie* na równi z innymi krajami na mapach, obejmujących całą, względnie środkową Europę. Należy stwierdzić, iż nawet fakt większego zaangażowania Niemców w życie kościelne w ciągu dziejów nie usprawiedliwia w *Atlasie* tak jaskrawej dysproporcji pomiędzy sprawami niemieckimi a sprawami innych krajów.

Gdy chodzi o aspekt treściowy *Atlasu*, najdokładniej został zilustrowany rozwój Kościoła. Począwszy od mapy 2-giej (mapa 1-sza przedstawia Palestynę w czasach Chrystusa), poświęconej gminom chrześcijańskim w I i II w. na obszarze cesarstwa rzymskiego, ponad 100 map przedstawia stopniowe rozszerzanie Kościoła w Europie, w Azji Przedniej i w północnej Afryce, następnie w dalszych połaciach Europy, Azji i Afryki, wreszcie w obu Amerykach i Australii. Dokładnie przy tym zostały uwzględnione i odróżnione szlaki misyjne od zaprowadzenia normalnej organizacji diecezjalnej i metropolitalnej, jak również przestrzenne cofanie się chrześcijaństwa pod naporem islamu oraz straty terytorialne Kościoła katolickiego na rzecz innych wyznań chrześcijańskich. Aspekt przestrzenny mają na względzie również mapy, przedstawiające dzisiejszy stan Kościoła w świecie. Obok wyraźnej w *Atlasie* dążności do podania jak największej sumy szczegółów, widoczne jest także znaczne generalizowanie niektórych problemów. O ile bowiem cenne są w omawianym zbiorze map takie szczegóły jak plany szeregu miast starożytnych i średniowiecznych z oznaczeniem na nich kościołów i in-

nych instytucji kościelnych, o tyle nie zadowoli historyka tak ogólna mapa jak 71-sza, przedstawiająca diecezje powstałe między 600—1000 r. Okres 4 wieków dla tak ważnego problemu jest przesadnie za wielki.

Inna grupa map, jaką by można wydzielić w *Atlasie*, została poświęcona sprawom ogólnno-kościelnym, jak synodom i soborom do VI w., wyprawom krzyżowym, schizmie zachodniej, uniwersytetom, państwu kościelnemu, wybuchowi reformacji protestanckiej. Zaliczyć by tu można także mapy, obrazujące powstawanie innych herezji, lecz tylko do momentu ich wykluczenia z Kościoła, jak również mapy poświęcone zakonom ze względu na ich ogólnno-kościelny charakter. Niemniej jednak oba ostatnie zagadnienia w *Atlasie* należy raczej potraktować jako oddzielne grupy: pierwsze, ponieważ przedstawiono, i to dość szeroko, historię wyznań chrześcijańskich również po odłączeniu od Kościoła katolickiego, drugie — z powodu znacznego wyeksponowania w *Atlasie* tego problemu.

Autorzy i redakcja *Atlasu* starali się dokładnie zilustrować na mapach powstanie i dzieje wszystkich ważniejszych wyznań niekatolickich, zaczynając od wielkich herezji w starożytności, a na Kościele Starokatolickim i na współczesnych narodowych kończąc. Nie zawsze jednak wyraźnie przedstawiono granicę pomiędzy okresem, gdy dane wyznanie stanowiło jeszcze problem w łonie Kościoła katolickiego, a okresem, w którym zostało zeń wyłączone i zaczęło żyć życiem własnym. Przedstawiono też w *Atlasie* próby zjednoczeń, podejmowane przez wyznania protestanckie, aż po współczesną Światową Radę Kościołów włącznie, następnie dano na kilku tablicach schematyczny pogląd na ustrój niektórych wspólnot protestanckich i prawosławnych, wreszcie ukazano dość dokładnie, równoległe do Kościoła katolickiego, obecny stan Kościołów niekatolickich w świecie.

Gdy chodzi o zakony, zajmują one rzeczywiście dużo miejsca w *Atlasie*. Począwszy od przedstawienia na kilku mapach sieci klasztorów na chrześcijańskim wschodzie w starożytności, można śledzić rozwój zakonów, choć nie wszystkich, do końca XVIII w. Zamieszczono nawet mapę monasterów prawosławnych na półwyspie Atos w średniowieczu i w państwie moskiewskim do 1700 r. Trudno jednak się zorientować, według jakiego kryterium dokonano wyboru map, poświęconych zakonom. Np. dla benedyktynów i cystersów przeznaczono ich za dużo w porównaniu choćby z dwoma głównymi zakonami mendykanckimi, dominikanami i franciszkanami. O ile bowiem w odniesieniu do pierwszych zilustrowano szczegółowo wszelkie ich reformy i tworzone stopniowo w nich kongregacje, o tyle dominikanom i franciszkanom poświęcono w zasadzie tylko po jednej mapie (dwie dalsze mapy przedstawiają te zakony w Europie i w Ameryce wspólnie z innymi zakonami), z tym jeszcze, że zakon dominikański zobrazowano według stanu w 1500 r., a franciszkański w 1800 r., mimo iż wiek obu zakonów jest prawie równy. Dano osobną mapę kapucynom, lecz pominięto zupełnie inne wielkie gałęzie reformistyczne w zakonie św. Franciszka. Są w *Atlasie*

reprezentowani kartuzi i kameduli, ale nie ma trapistów. A już całkiem niezrozumiałym pozostaje brak osobnych map dla nowszych wielkich zgromadzeń zakonnych jak misjonarzy św. Wincentego, redemptorystów, salezjanów. Tak więc, chociaż monasteriologia w *Atlasie* jest reprezentowana przez znaczną ilość map, nie uzyskano jednak należytego, możliwie pełnego, poglądu na rozwój form życia zakonnego w Kościele.

Jak przedstawiają się w omawianym *Atlasie* sprawy polskie? Z przykrością należy stwierdzić, że nie przyznano Polsce — jak wspomniano już na wstępie — ani jednej osobnej mapy, mimo że otrzymały je kraje znacznie mniejsze, względnie o mniejszym znaczeniu kościelnym (Austria, Niderlandy, państwo Zakonu Krzyżackiego i Kawalerów Mieczowych, Japonia, Filipiny, niektóre stany w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, Haiti). Można wszakże odszukać Polskę, najczęściej tylko jej część (zachodnią, północną, południową lub wschodnią) na 25 mapach, poświęconych Europie albo jej części.

Uwzględniając kolejność wspomnianych 25 map w *Atlasie*, spotykamy następujące informacje o Kościele w Polsce⁴: Na mapie 18, podającej sieć miejsc pielgrzymkowych w starożytności i średniowieczu, wymieniono 3 takie miejsca na terenach polskich: Gniezno (św. Wojciech), Kraków (św. Stanisław) i Trzebnicę (św. Jadwiga). — Mapa 32, przedstawiająca biskupstwa powstałe do 1000 r., informuje, że na ziemiach polskich założono między 600 — 1000 r. arcybiskupstwo w Gnieźnie oraz biskupstwa w Poznaniu, Krakowie, Wrocławiu i w Kołobrzegu. — Mapa 44 B, podająca stan Cerkwi na Rusi kijowskiej do 1240 r., objęła m. in. biskupstwa i monasteria prawosławne na terenach, które później weszły w skład państwa polsko-litewskiego. — Na mapie 51, poświęconej kartuzom, czytamy, że klasztory tego zakonu istniały w Gdańsku (poprawnie w Kartuzach), Darłowie, Legnicy, Świdwinie (założone między 1301—1400 i przynależne do prowincji saskiej) oraz w Krakowie (erygowany między 1401—1500 r. w obrębie prowincji Górnych Niemiec). Ostatnia wiadomość jest błędna, gdyż faktycznie w Krakowie kartuzów nie było. — Mapa 52 C, informująca o klasztorach cysterskich, zawiera także wzmianki o nich na ziemiach polskich z zaznaczeniem ich filiacji z Clairvaux (Oliwa) i z Morimondem (reszta) oraz z ramowymi datami ich powstania: 1131—1150, 1151—1200, 1201—1300. — Podobnie mapa 54, przedstawiająca klasztory norbertanów w Europie, wymienia konwent św. Wincentego we Wrocławiu jako powstały przed 1130 r., następnie w Strzelnie, Hebdowie z lat 1131—1150, w Płocku, Witowie i Zwierzyńcu pod Krakowem (żeński) z lat 1131—1200, w Krzyżanowicach i Imbramowicach (żeński) z lat 1201—1300. — Mapa 58, ilustrująca rozrost franciszkanów w Europie do 1300 r., podaje klasztory i na ziemiach polskich z zaznaczeniem podziału na prowincje. Konwenty po-

⁴ Sprawom polskim celowo poświęca się więcej miejsca.

łudniowe po Gniezno i Oborniki należały do prowincji czeskiej, północne (w Prusach i na Pomorzu zachodnim) do saskiej, na Rusi Czerwonej zaś stanowiły osobny wikariat ruski. — Mapa 59, poświęcona zakonowi dominikanów w Europie do 1500 r., obejmuje również klasztory w Polsce po Wilno, Brześć Litewski, Włodzimierz, Lwów, z oznaczeniem ramowych dat ich powstania: do 1250, 1251—1300, 1301—1400, 1401—1500. W komentarzu do tej mapy zacytowano dwie prace polskie — jedyny wypadek w całym *Atlasie*: o J. Woronieckiego, *Św. Jacek Odrowąż* (Katowice 1947) i J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII—XIV w.* (Lublin 1956). — Mapa 62 przedstawia metropolię ryską oraz państwo zakonu krzyżackiego do 1466 r. (według nagłówka), faktycznie do 1500 r. (według legendy). Oznaczono na niej obszary należące do zakonu (z podziałem na komturie), do arcybiskupa Rygi, do biskupów: kurlandzkiego (katedra w Piltten), dorpackiego, rewelskiego, ozylskiego (katedra w Hapsal), chełmińskiego (katedra w Chełmży), pomezjańskiego (katedra w Kwidzynie), warmińskiego (katedra we Fromborku), sambijskiego (katedra w Fischhausen) oraz do miast Gdańsk i Rygi. Według mapy należała do Polski po pokoju toruńskim w 1466 r. tylko część Prus (po lewej stronie Wisły), natomiast Gdańsk z okregiem, województwo malborskie, Warmia, ziemia chełmińska, nawet Nieszawa, pozostawały nadal pod władzą w. mistrza krzyżackiego (1500 r.). Dopiero informacje podane w komentarzu do tej mapy przedstawiają stan zgodnie z prawdą. — Mapa 64, podająca sieć uniwersytetów w Europie do 1500 r., wymienia także Kraków z datami 1364 (założenie) i 1397 (erekcja Wydziału Teologicznego) oraz Chełmno jako miejscowość erygowanej przez krzyżaków w 1386 r. akademii, lecz faktycznie nie uruchomionej. — Mapa 65, obrazująca ruchy biczowników w środkowej Europie, objęła i zachodnią część ziem polskich. Oznaczono na niej w sposób hipotetyczny szlak tego ruchu z Węgier do Polski, a stąd przez Wrocław do Pragi i Drezna. — Wśród przedstawionych na mapie 66 terenów obediencyjnych w czasie schizmy zachodniej Polska figuruje w obediencji papieża rzymskiego, później, jeszcze przed Pizą, jako rzeczniczka soborowego załatwienia sprawy schizmy. — Mapa 70 A, poświęcona ruchowi obserwancji wśród augustianów i dominikanów na początku XVI w., objęła również zachodnią część ziem polskich. Wymienia wszakże tylko klasztor dominikański (obserwantów) w Opolu. — Mapa 71, zatytułowana „Kościół rzymsko-katolicki ok. 1500 r.” [w Europie], przedstawia także obie metropolie polskie, gnieźnieńską i lwowską (ruską); w tej ostatniej nie oznaczono granic wschodnich. Biskupstwa, założone przed 1000 r., to Gniezno, Poznań, Kraków, Wrocław. Powstanie reszty biskupstw metropolii gnieźnieńskiej, a mianowicie we Włocławku, Płocku, Lubuszu, Wilnie, na Żmudzi (Miedniki) oraz w metropolii lwowskiej we Lwowie, Przemyślu, Łucku, Chełmie, Kijowie, Kamieńcu Podolskim, Serecie oznaczono na 11. 1000—1500, co jakkolwiek zgadza się z prawdą, nie dostarcza właściwie żadnej wartościowej informacji. Na mapie tej po-

dano też biskupstwa metropolii ryskiej. — Mapa 73, ilustrująca rozprzestrzenienie się reformacji protestanckiej, rozciąga się także na zachodnią część Polski. Na planszy tej widnieją dwie mapki boczne, z których jedna przedstawia Księstwo Pruskie, druga Śląsk, lecz tylko pod kątem protestanckiego stanu posiadania. — Mapa 77 B, przedstawiająca protestanckie wyznania w środkowej Europie ok. 1600 r., obejmuje i Polskę, na terytorium której zaznaczono kolorowymi kreskami procent luteran oraz dano dwie informacje: Uгода sandomierska 1570 i Pokój między dysydentami 1573. — Na mapie 78, przedstawiającej rozwój zakonu jezuitów w Europie do 1615 r., uwypuklono przy pomocy odpowiednich znaków siedziby jezuickie w Polsce (bez ziem zachodnich) z podziałem na kolegia, rezydencje i inne placówki oraz z oznaczeniem ich powstania między 1540—1556, 1557—1580, 1581—1615. — Następna mapa (79), poświęcona podobnemu problemowi odnośnie do kapucynów w XVI—XVIII w., objęła tylko zachodnią część Polski, podając jedynie Warszawę jako siedzibę tego zakonu, datę 1680 jako rok jego wprowadzenia do Polski oraz informacje o 11 istniejących w Polsce klasztorach i 305 zakonnikach. Nie wiadomo jednak, do jakiego okresu odnoszą się obie ostatnie cyfry, chyba nie do 1680 r., ponieważ wówczas istniały w Polsce tylko dwa klasztory kapucyńskie. Poza tym konwenty w Polsce zaliczono do grupy prowincji niemieckich, podczas gdy naprawdę należały one początkowo do prowincji bolońskiej we Włoszech. — Na mapie 80 C *Protestanckie i katolickie uniwersytety założone od początku reformacji do 2-giej połowy XVII w.* podano też kilkuwydziałową Akademię katolicką w Zamościu z datami 1574—1773 (okres istnienia, faktycznie istniała od 1595—1784), następnie jedno-wydziałowe Kolegium katolickie w Wilnie z datą założenia 1578 (naprawdę były 2 wydziały, filozof. i teolog., pod koniec 1-szej poł. XVII w. przybył 3-ci prawniczy), w Braniewie z datą założenia 1568 (powinno być 1565 — powstanie kolegium jezuitów, lub 1578 — powstanie seminarium pap.), we Wrocławiu z datą założenia 1636 (powinno być 1646) i datą zorganizowania w nim drugiego wydziału 1702 oraz uniwersytety protestanckie w Królewcu (1544), Dorpacie (1632—1656, 1690—1709/10), w Rewlu (1657—1665) i w Legnicy (1526—1530). — Mapa 81, przedstawiająca sieć monasterów w państwie moskiewskim w. 11. 1400—1700, objęła i prawosławne klasztory we wschodniej połaci państwa polskiego, mimo że monastery polskie, podległe własnemu metropolicie, nie miały żadnego związku jurysdykcyjnego z Moskwą. — Na mapie 93, obrazującej stan wyznań w Europie ok. 1680 r., przedstawiono to zagadnienie odnośnie do Polski na ogół zgodnie z prawdą. Jako tereny zwarcie zaludnione przez katolików podano Wielkopolskę, Małopolskę, Mazowsze, Warmię i Litwę, jako obszary zamieszkałe przez ludność katolicką (obrzędki rzymskiego i greckiego) i prawosławną — wymieniono województwa lwowskie (ruskie), bełskie, część lubelskiego, wołyńskie, podolskie, Ukrainę i część Białorusi, wreszcie do terenów zaludnionych przez ludność katolicką i protestancką zaliczono Prusy Kró-

lewskie i Inflanty. Jako teren wyłącznie protestancki podano lenno Polski, Księstwo Pruskie, Drugie polskie lenno, Kurlandię, oznaczono jako zamieszkałe przez katolików i w drobnej tylko części przez protestantów. Należy wszakże zaznaczyć, że naprawdę w Kurlandii rzecz miała się odwrotnie. — Mapa 134 A, poświęcona Cerkwi Prawosławnej w zachodnio-północnej części Półwyspu Bałkańskiego w dobie obecnej, objęła też południową część Polski po Warszawę. Zaznaczono prawosławną metropolię w Warszawie oraz eparchie w Łodzi i we Wrocławiu. Na mapie tej jednak podano niekonsekwentnie granice państwowe, wschodnią obecną, na zachodzie zaś dwie, grubą linią z 1939 r. i linią lżejszą — obecną. — Cerkwi Prawosławnej w obecnej dobie poświęcono też mapę 135, na której z kolei znalazła się wschodnia część Polski. Zaznaczono tu metropolię warszawską i biskupstwo w Białymstoku. — Mapa 142 przedstawia metropolie i biskupstwa w środkowej Europie między obu ostatnimi wojnami. Granice metropolii i biskupstw polskich zostały przedstawione zgodnie z faktycznym stanem rzeczy, lecz granice państwowe podano nie z 1939 r., ale obecne. Co więcej we Wrocławiu zaznaczono arcybiskupstwo i siedzibę administratora apostołskiego, w Pile prałaturę *nullius* obok administratury apostołskiej w Gorzowie, podobnie na Warmii biskupstwo we Fromborku obok administratury apostołskiej w Olsztynie; konsekwentnie podano też administraturę apostołską w Opolu. — Na mapach 151 A i B, ilustrujących członkostwo Kościołów w świecie i w Europie w Światowej Radzie Kościołów, przedstawiono też Polskę. Na jej terenie działają jako członkowie wspomnianej Rady: Cerkiew Prawosławna, Kościół Luterski (poprawnie Ewangelicko-Augsburski) i Kościół Starokatolicki (poprawnie Polsko-Katolicki).

Na marginesie wiadomości dotyczących Polski trzeba powiedzieć, że nie korzystano kompletnie z polskiej literatury historycznej, ani przy opracowaniu map, ani przy pisaniu komentarzy. Autorzy opierali się wyłącznie na opracowaniach niemieckich, często na artykułach w *Lexikon für Theologie und Kirche*. Zacytowanie prac Woronieckiego i Kłoczowskiego jest wyjątkiem. Nie zastosowano też jednolitych nazw polskich miast i rzek. Na terenach dawnego zaboru austriackiego i rosyjskiego podano w zasadzie nazwy w brzmieniu polskim, choć zdarzają się wypadki, że zamiast Wisła napisano *Weichsel*, a obok Lwowa względnie *L'vova* dodano w nawiasie *Lemberg*. Nazwy miejscowości na obszarach, które znalazły się w granicach ZSRR, przeważają też w brzmieniu polskim, niekiedy jednak zastosowano rosyjskie lub litewskie. Natomiast na terenach dawnego zaboru pruskiego podawano bądź nazwy polskie, a w nawiasach dawne niemieckie, bądź tylko niemieckie.

Pomimo niepełnego uwzględnienia niektórych problemów i pewnego zawodu odnośnie do spraw polskich, omówiony *Atlas* jako całość ma wartość usługową jako pomoc przy studium historii kościelnej. Najdo-

kładniej została w nim przedstawiona epoka starożytna, następnie rozwój misji, sprawy niemieckie, a w odniesieniu do czytelników katolickich i dzieje innych Kościołów chrześcijańskich. Rzeczywiście o Kościołach akatolickich dużo z *Atlasu* można się dowiedzieć. Gdy chodzi o sprawy polskie, podane w *Atlasie* informacje nie posiadają niestety dla odbiorcy polskiego większej wartości, ponieważ są zbyt ogólne i nieściśle. Odbiorca obcy wszakże może z *Atlasu* zdobyć najogólniejsze wiadomości o organizacji kościelnej w Polsce, o polskich klasztorach, o mniejszościach wyznaniowych. Wszelako z drugiej strony *Atlas* ten może stać się przyczyną infiltracji błędnych wiadomości szczegółowych o polskim Kościele do obcej literatury naukowej. Dlatego w tym stanie rzeczy byłoby pożądane, aby przygotowany przez Instytut Geografii Historycznej Kościoła KUL atlas historii Kościoła w Polsce ujrzał jak najprędzej światło dzienne.

Hieronim Eug. Wyczawski